

латуғын рус тилинен алынған өзлестирмелер, мысалы: зәкүн//нызам, бистабки//көргизбе, сабрайын-// жыйналыс, прикөз//буйрық т.б.

Соның менен бирге, Қарақалпақша-русша сөзлик қарақалпақ тилинің хәмме байлығын өзине қамтыуы тийис, атап айтқанда онда халық ауызеки дөретпесиниң хәмме жанрларын қамтытуғын бай қарақалпақ фольклорының, барлық көркем әдебиеттің хәмме сөзлик қурамын, сондай-ақ тийкаргы жәмийетлик сиясий хәм илимий терминологияны өз ишине алыуы керек.

Демек, аталған сөзлик өзиниң хызмети бойынша қарақалпақ хәм рус тиллерин үйрениушилерге, дилмашларға түркий филологиясының хәр түрли машқалаларын үйрениушилерге керекли дерек ретинде хызмет етеди.

Бул жұмыс авторлары қарақалпақша-русша сөзликте екінши мәртебе толықтырып дүзиушилерге қолайлықлар дүзип беріу ушын көплеген жағдайларды есапка алғанлығын көремиз. Сөз шақапларының қандай формаларда берилиуі хәмме ўақытта да авторлардың дыққат орайында болған. Мәселен, атлық, келбетлик, санлық, алмасық, рәуишлер, фейиллер, көмекши сөзлер, таңлақлар, еликлеуишлердің сөзликте қандай жерлерде келиуіне

Әдебиетлар

1. Баскаков Н.А. Предисловие в „Қарақалпақско-русский словарь” –М.: 1958.
2. Баскаков Н.А., Доспанов У.Д. Инструкция для составления Каракалпакско- русского словаря. -Н.:1983.
3. Насыров Д.С., Убайдуллаев К.У. хәм басқалар Қарақалпақша-русша сөзлик (проф.Н.А.Баскаковтың редакторлығында). - М.: 1958.

Мақолада қарақалпақ лексикографиясиниң шаклланиши ва ривожланиши ҳақида сўз юритилган. Қарақалпақ тилида таржима луғатларнинг тузилиш принциплари таҳлил қилинган.

В статье рассматриваются пути становления и развития каракалпакской лексикографии. Сделан обзор принципов создания двуязычных переводных словарей в каракалпакском языке.

In article paths of formation and development of the Karakalpak lexicography are considered. The review of principles of building of bilingual translation dictionaries in the Karakalpak tongue is made.

Ш.СЕЙИТОВТЫҢ «ХАЛҚАБАД» РОМАНЫ ТИЛИНДЕ РӘҮИШ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Б.Т.Юсупова – филология илимлериниң кандидаты

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: бадий асар тили, сўз туркумлари, равиш, равиш фразеологизмлар.

Ключевые слова: язык художественного произведения, части речи, фразеологизмы, выраженные наречия.

Key words: the language of the literary work, parts of speech, adverb, phraseologisms, expressed by adverbs.

Қарақалпақ тилиндеги рәуиш сөзлер ис-хәрекеттиң хәр қыйлы белгилерин билдирип келеди. Сөз шақаплары системасында рәуишлер өзиниң грамматикалық, мәнилик хәм структуралық өзгешеликлери, категориялары арқалы парқланып турады. Ол – қарақалпақ әдебий тилинің функциональ стильлеринде, соның ишинде, көркем әдебиет стилинде өнімли қолланылатуғын сөз шақапларының бири. Рәуиш сөзлердің аңлатқан мәнилері тек ғана дара сөзлер арқалы емес, ал турақлы сөз дизбеклери арқалы да билдириледи. Бундай рәуиш фразеологизмлер көркем шығармалар тилинде өнімли пайдаланылады.

«Фразеологизм – тилимиздің көркем образлы, экспрессив тәсиршеңлиги күшли, мәни өткирлигине ийе болған бийбаха байлығы. Сонлықтан, шайыр хәм жазыушылар, белгили көркем сөз шеберлери өз шығармаларында фразеологиялық дизбеклерден орынлы пайдаланыўға айрықша дыққат аўдарады [1:5]. Бул Ш.Сейитов дөретіушилиги ушын да тән болып келеди.

Жазыушының «Халқабад» романының тили халыққа жүдә жакын, әпиўайы және көркем, тәсирли болып, онда рәуиш сөз шақабынан болған фразеологизмлер де образлылық жаратыўдағы өзине тән өзгешеликлери менен ажыралып турады. Солай етип, жазыушының шығармалары тилинде қолланылған фразеологизмлердің үлкен бир топарын рәуиш фразеологизмлер

байланыслы олардың орын тәртиби, тийисли көргизбелі материаллар менен тәмийинлениуі итибарға алынған.

Онда көргизбелі материал хызметин түрлише сөз дизбеклери, сондай-ақ нақыл-мақаллар, фразеологиялық дизбеклер, көркем шығармалардан алынған мысаллар атқарған. Оларды рус тилине аўдарыўда соотв. деген белги, ямаса бундайлар болмаған жағдайда в смысле белгиси қойылады.

... жүкти нар көтереди погов. соотв. большому кораблю - большое плавание(букв.тяжелый груз однокорбый верблю поднимает);

Қара ешки ақ болмас, ата дұшпан дос болмас посл.в смысле:

черная коза белой не будет, заклятый враг другом не станет.

Ақыл жаста емес, баста болар посл.в смысле ум не в летах,а в голове.

Төбе шашы тик тұрды- фраз.у него волосы встали дыбом.

Соның менен бирге, инструкцияда жаңа сөзликтеги шәртли қыскартыулардың түрлериниң мысаллары берилиуін орынлы деп есаплаймыз.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

Шығарма тилиндегі бундай фразеологизмлер ҳәр қыйлы өзгешеликлерге ийе болып келеди. Мысалы: Өзи де бастан өткенлериниң жеңил-желписин **тийип-қашып** ғана айтты. (9-бет) Ғаўыр-ғаўыр аламан, «тарқалың» деген Сайымбеттиң шаңқылдысы узақта қалған секилли, қашып баратыр, **жөн алды қарабарақ** қашып баратыр, себеби, «халық душпаны» деп қамалғанлардың, тутылғанлардың буншелли тез қутылғанын хеш қашан көрмеген еди ол... (41-бет) Бунда тийип-қашып фразеологизми жуп сөз түрінде еки компонент бир тутас мәни аңлатып, ис-хәрекеттиң ислениўиндеги сынлық белгини көрсетеди. Яғный айт-тыў деген хәрекеттиң бәрин емес, ал бирли-ярымын, ямаса тек тийисли я болмаса керекли болған жерлерин бөлип алып айтқанлығын билдиреди. Ж.Ешбаев тәрепинен «жөн алды қарабарақ (болыў)» түрінде «мақсет-сиз, әйтеўир, дус келген жакқа, мәниссиз, ойланбастан ис етиў (кетіў) [2:82] деп түсиндириледі. Мысалда «қалай болса солай», «алды артына қарамастан» деген мәнилерде ис-хәрекеттиң (қашыў) сынлық белгиси есапланады.

«Көркем шығармаларда аўызеки сөйлеў тилине тән фразеологизмлер сүўретленип атырған ўақыяға байланыслы жазыўшылардың тилинде де, шығарманың қахарманларының тилинде де қолланыла береді. Сондай-ақ, көркем шығармаларда халықтың күнделикли турмысында қолланылып жүрген сөзлер менен бир қатарда, белгили бир аймақтың, регионның турмысын, сол жердеги адамлардың сөйлеў тилинің өзгешелигин билдириў ушын сөйлеў тилинің бир бирлиги сыпатында диалектлик фразеологизмлер де қолланылады». [3:35] Ш.Сейитовтың бул шығармасының тилиндеги айырым фразеологизмлер диалектлик өзгешеликлер менен сыпатланады. Мысалы: Адамлар шаршап қалғандай, **ыйығынан аўыр жүк түскендей** суўық демлерин алысты... (24-бет) Ыйығынан аўыр жүк түскендей фразеологизми мойнынан аўыр жүк түскендей деген фразеологизмнің диалектлик варианты болып, суўық демин алыў бирлиги менен оғада ўйлесимли пайдаланылған.

Айырым рәўиш фразеологизмлер бир-бирине мәнилик жактан жакын болып келеди. Деген менен, олардағы нәзик мәнилик реңклер барлық жағдайда бириниң орнына екіншисиниң қолланыла бериўине мүмкиншиллик бермейди. Жазыўшының шеберлиги сонда – бундай фразеологизмлерди усындай мәнилик бояўларына сәйкес өз орнында пайдаланады. Мысалы: Мәдияр **өмири туўып** бул адамды усындай жеңил аўхалда хеш қашан көрмеген еди. (343-бет) Өзи **бинәй өмиринде** өтирик сөйлемеди. (322-бет)

Ш.Сейитовтың «Халқабат» романының тилинде орын мәнисин билдирип келетуғын рәўиш фразеологизмлер де өзине тән өзгешеликлерге ийе болып келеди. Жер компоненти рәўиш фразеологизмлер қурамында өнимли жумсалады. Мысалы: Халқабат **мынаў турған жер** болғаны менен жатып оқып атырғанларға Шымбайдан соның өзине келиў мүшкил еди, азаннан қара кешке шекем оқыў:... (221-222-бетлер) Өзин шымшып кеткен торайдың аша туяғы екенін де сезбеген ол апыл-тапыл орнынан турса, анадайда бир торай баратырдағы, **туў анадай жерде** Базарбай қылай ишин услап таўланып күлип тур. (240-бет) Қунназар сирә

Әдебиятлар

1. Алламбергенова Г.А. И.Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Dostog of philosophy) диссертацияси автореферати. –Нукус: 2018.
2. Ешбаев Ж.Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
3. Қурбанбаева Б. Аўызеки сөйлеў тилине тән фразеологизмлердің қолланылыўы. – Қарақалпақ тили фразеологиясының актуаль мәселелери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011.

Мақолада равишли фразеологизмларнинг таниқли ёзувчи Ш.Сейитовнинг «Халқабат» романида қўлланилиш хусусиятлари баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности употребления фразеологизмов, выраженных наречиями в романе «Халқабат» известного каракалпакского писателя Ш.Сейитова.

Мурат ҳәккелексиз жүрмейди ғой, өзи саўатсыз болған соң **жүрген жеринде** журттың буйымын соған питкертип алады. (26-бет)

Рәўиш фразеологизмлер соматизмлер менен де келеди. Мысалы: Турған шап, турған шап, хәмме солай қарай жуўырысты, барса, колхозға тапсырған сыңыр өгизи теңкейип өлип атырдағы, Назарбай **бас ушында** аш бүйирин таянып, ўай-ўайды салып тур. (234-бет) **Көз ушында** Қудайбергеннің көрер көзге қорениш, журттикин сыбаса да өзиникин сыбаўға ҳасла қолы тиймегенликтен басқаникинен бурынырақ тозған жайы көринер еди. (335-бет) Аттың үстинде зенирейип, **тас төбемде** турған екен, жан-ийманым қалмады! (201-бет)

Айырым фразеологизмлер дара түрінде де, сондай-ақ, айырымланған ағза сыяқы қатар қолланылады. Мысалы: Дәрўазадан киргенлер Орыншаға **туў алыстан** кип-кишкене болып көринеде. (223-бет) **Туў анаў жактан, көз ушынан** бир шоғыр қара көринди. (347-бет) Солай етип, роман тилинде орын мәнисин билдирип келетуғын фразеологиялық сөз дизбеклери де ше берлик пенен пайдаланылады.

«Халқабат» романының тилинде ўақыт мәнисин билдиретуғын рәўиш фразеологизмлер де бар. Олардың арасында гейпара фразеологизмлер тез, аз ўақытта, ал айырымлары болса әсте ямаса көп ўақытта исленген ис-хәрекетлерди сыпатлайды. Мысалы: **Соның арасында** «Қаллы жағысшылар» хәм келди. (248-бет) Есиктин дәслепки тарсылдысынан-ақ уйқысы шайдай ашылған ол шыраны жағып: «Сен енди **демнің арасында** барлық хәрипти қалай үйренип шығасан!» деп қапылтты шаншыўланып. (16-17-бетлер) **Әллен ўақытта** тили гүрмелип:

– Ким саған берди бундай ҳуқықты! – деди Алламбергени көзи менен жаўдай атқылап. (246-247-бетлер) Бунда соның арасында, демнің арасында фразеологизмлер тез, дәрхал деген мәнилерди, ал әллен ўақытта фразеологизми «арадан бираз ўақыт өткенде» деген мәнини билдиреди.

Айырым рәўиш фразеологизмлер ўақыт, мезгил мәнисин билдирип келеди. Мысалы: **Қара қуптанда** бир арбадай китапты ортаға ўидирип: «партияға талабанлар, үш адым алға!» деп буйырды, жаслардан онлағаны шықты. (23-бет) Комитеттиң ақсақаллық бойынша отыз бир ағзасының жигирма үши **шаңқай түсте** жыйналып болдыдағы, бурынғыдай тамашағөй жоқтың қасында еди, мәжилис шарта-шурт басланды да кетти. (68-бет) Мезгил **ярым ақшамға барғанда**: «Мынаң қара, Қудайберген аға, – деди. – Сен бүйтип бизди де қыйнама, өзинди де қыйнама». (17-бет) Ярым ақшамда ўақыт мәнили фразеологизми шығарма тилинде мезгил ярым ақшамға барғанда түрінде пайдаланылған. Улыўма, ўақытты билдириўде халықлық өлшемлер белгили орын ийелейди. Шаңқай түсте деген фразеологизм мезгил мәнисин билдиреди. Булар ис-хәрекеттиң ислениўиниң белгили бир ўақтың көрсетеди. «Қара қуптанда» деген фразеологиялық сөз дизбегі болса жүдә кеш болып кеткен ўақытты билдиреди.

Улыўма алғанда, қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкили Ш.Сейитовтың «Халқабат» романы тилинде рәўиш фразеологизмлер жазыўшының өзине тән усылы, шеберлигине сәйкес пайдаланылып, көркемлик, тәсирлилик дәретиў ушын хызмет етеди.